

До 150-річчя Володимира Вернадського

Василь ШЕНДЕРОВСЬКИЙ,
доктор фізико-математичних наук,
Інститут фізики НАН України

ПЕРШИЙ ПРЕЗИДЕНТ УКРАЇНСЬКОЇ АКАДЕМІЇ НАУК*

УДК 001.32(477)(091):06.044.2В.Вернадський

Автор розглядає у статті роль В.Вернадського як українського громадського діяча, зокрема в організації Української академії наук.

Ключові слова: Українська академія наук, національні кадри, ноосфера, гуманістичні ідеї, національне самоусвідомлення.

«Простір-час глибоко неоднорідний і явища симетрії можуть у ньому проявлятися лише в обмежених ділянках».

«Вчені не повинні закривати очі на можливі наслідки їх наукової праці, наукового прогресу».

«Ставлячи за мету розвиток людства, бачимо, що він досягається різними засобами і один з них – наука».

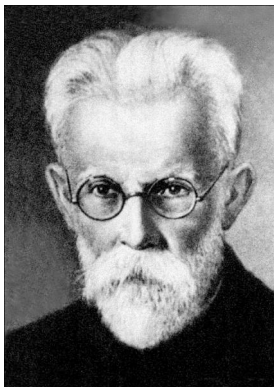
«Тільки один спосіб існує запобігти падінню науки і мистецтва – це всіма силами і всіма жертвами прагнути розширювати освіту і глибше змушувати проникати її у народні маси».

Це – розсип думок великого вченого В.Вернадського, нашого славетного співвітчизника, який стояв біля витоків створення Української академії наук і був її першим президентом.

Ім'я В.Вернадського та його колосальна наукова спадщина посідають особливе місце у безмежжі світової культури. З упевненістю можна прилучити це славне ім'я до когорти великих мислителів кінця ХІХ – пер. пол. ХХ ст. І ми з повним правом пишаємося тим, що В.Вернадський був і назавжди залишиться великим сином української землі, хоча в історію світової науки (такий фатальний парадокс нашої бездержавності) увійшов як «замечательный русский ученый», «русский ученый-энциклопедист»...

У творчому архіві В.Вернадського знайдено чи не єдиний вірш, написаний, коли його автор був сімнадцятилітнім юнаком:

Украина, родная моя сторона,
Века ты уже погибаешь...
Но борешься, борешься, бедняжка, одна,
И в этой борьбе изнываешь.
В минуту гибели крайней твоей
Детей твоих дух пробуждался,
Старались свободу найти от цепей
И ум их тобой восхищался.
Но дела вести до конца не могли,
И вновь начинались раздоры...

Володимир
Вернадський

Погодьтеся, навіть у цій недовершеній поетичній вправі – безмір зрілого болю, співчуття і, звісно ж, розуміння історії свого народу.

Отож наша розповідь про В.Вернадського, основоположника геохімії, біохімії, знань про біосферу та ноосферу, вченого, чий глибокі ідеї збагатили науку і стали провідними для розвитку сучасної геології, мінералогії та гідрогеології. Оцінюючи його внесок у науку, член-кореспондент Академії наук Радянського Союзу С.Микулинський з нагоди 125-річного ювілею вченого писав: «Чим більше минає часу, чим далі просувається вперед наука,

тим зриміше розкривається значення, важливість і глибина його ідей, і до того ж не в історичному лише аспекті, але і з погляду пошуку шляхів розв'язання нових проблем. З усіх можливих критеріїв оцінки праці вченого, цей, вочевидь, найбезпомилковіший».

Сьогодні про В.Вернадського написано багато книжок, розвідок, видано його вибрані наукові праці, частково – епістолярну спадщину. Проте хочеться розповісти про вченого дещо в іншій площині, досі не висвітленій, а саме: нагадати про його українське коріння й про те, що він зробив для рідної землі...

За радянського часу послідовно фальшувалася історія Української академії наук і біографії відомих академіків, пов'язаних з нею. Можемо послатися, приміром, на книжку професора В.Терлецького «Академія наук Української РСР» (1969). Не були безгрішними, на жаль, й енциклопедичні видання. Зазнав фальшування своєї біографії й президент Академії В.Вернадський. Добре, що сьогодні ми маємо можливість писати про вченого без ідеологічних акцентів і засторог.

***

Вернадський Володимир Іванович походив з давнього, освіченого українського роду. Один із предків вченого по батьківській лінії воював у війську Богдана Хмельницького проти поляків. Прадід – Іван Никифорович – навчався в Переяславському колегіумі та Києво-Могилянській академії. Дід Василь Іванович служив штабс-лікарем у російській армії. Батько після закінчення Київсько-

* За книжкою В.Шендеровського «Нехай не гасне світ науки» (К.: ВД «Простір», 2009).

го університету святого Володимира працював викладачем у Петербурзі, Харкові, Москві. Мати – Ганна Петрівна, з роду Константиновичів, її предки належали до козацько-старшинської верхівки. Материн дядько, Микола Гулак, у грудні 1845 – січні 1846 року разом з М.Костомаровим та В.Білозерським заснували Кирило-Мефодіївське братство. Ось таке щедre древо роду українського подарувало нам майбутнього генія. Пізніше в усіх автобіографіях В.Вернадський підкреслював своє козацьке походження.

Народився майбутній учений 12 березня 1863 р. в Петербурзі, де служив на той час його батько. У популярній біографії В.Вернадського Лев Гумілевський писав: «Володя вже підлітком почував себе українцем і залишився ним за своїми уподобаннями і симпатіями на все життя». А ось рядки з дитячих спогадів самого В.Вернадського: «У батьковій бібліотеці я знайшов окремі номери “Основи” та інші українські видання. Я добував українські книжки з-за кордону. Докладно розпитував батька про Шевченка, Куліша, Максимовича, Квітку-Основ'яненка, а також про Кирило-Мефодіївське братство, про Костомарова та інше». Звичайно, все це мало вплив на формування світоглядних переконань допитливого й здібного хлопця.

Розпочав Володимир своє навчання 1873 р. в Харківській гімназії, а продовжив 1876 р. – у Петербурзі. 1881 р. був зарахований на природниче відділення фізико-математичного факультету Петербурзького університету. У 1885 р. В.Вернадський дістав ступінь кандидата природничих наук за дослідження фізичних властивостей ізоморфних сумішей. Наступного року він одружився з Наталією Старицькою, з якою прожив, за його словами, «душа в душу і думка в думку» 56 років. Після закінчення університету В.Вернадський два роки працював хранителем мінералогічного музею університету, потім поглиблював знання в Італії, Франції, Німеччині. З 1890 р. – доцент, а з 1898 р. професор Московського університету. В цей час досліджував поклади залізних руд Криворіжжя. З 1914 р. очолював геологічний і мінералогічний музей Петербурзької академії, членом і академіком якої став у 1909 р. За його ініціативою з 1915 р. почала працювати Комісія з вивчення природних продуктивних сил Росії.

Характерно, що В.Вернадський цікавився у цей час своїм родоводом, своїм корінням. Ще гімназистом він занотував у своєму щоденнику: «Чиняться жахливі утиски малоросів. Драгоманову навіть в Австрії не дозволяють видавати газету малоросійською мовою. У Росії зовсім заборонено друкувати книги моєю рідною мовою. На канікулах з усім завзяттям візьмусь за неї». А вже у статті «Українське питання і російська громадськість», написаній у липні 1915 р., виразно простежується позиція молодого вченого-патріота: «Небезпека для Росії не в українському русі як такому, а в його трактуванні як шкідливого і до того ж привнесеного

явища в державному і національному організмі <...> Антагоністи українства не бажають допустити свободи українського руху з побоювання політичного й культурного збитку для Росії <...> тоді як українці вважають злочином проти загальнолюдського права протидію освітній та культурній роботі у будь-яких живих національних формах». Звичайно, ці думки В.Вернадського в жодне енциклопедичне видання радянського часу не увійшли.

Мало відомо також про нього як українського культурного діяча, учасника національного руху, друга і послідовника М.Драгоманова. Але прочитаємо бодай деякі думки нашого співвітчизника, висловлені ним у листі до сина М.Драгоманова Світозара, датованому 1 березня 1939 р.: «Пам'ять про Вашого батька, Михайла Петровича, мені дуже дорога. Я був у курсі його наукових і науково-ідеологічних праць, пов'язаних з Україною. Я мав можливість у Петербурзі бути в курсі його українських робіт, нелегальних тоді в Росії, і вони зробили дуже великий вплив на мою молоду свідомість, що тоді формувалася. Коли в Парижі в кінці 80-х років я зустрівся з ним у середовищі спільних нам емігрантських друзів, він побачив у мені, як сам говорив, несподіваного послідовника його поглядів. Це знайомство було мені надзвичайно дороге. Я ніколи тоді не сподівався тієї можливості зростання українського руху, в якому мені довелося до певної міри брати участь. У нашій сім'ї з боку батька – батько і мати мої українці, кияни – була живою українська національна традиція, яку вони свідомо передали мені... У час революції, за мого перебування в Києві, я був в курсі Вашого повернення на Україну. Я надзвичайно радий, що Ви збираєте матеріал про Вашого батька. Постараюсь знайти і прислати Вам копії листів Вашого батька. На жаль, у мене не збереглися листи Павлика, з яким я підтримував зв'язки після смерті Вашого батька».

У 1917 р. В.Вернадського запросили до Тимчасового уряду на посаду заступника міністра освіти. А вже після Жовтневого перевороту він змушений був залишити Петроград і переїхати в Україну, на Полтавщину. Його ставлення до більшовизму було однозначне: «В більшовизмі є ідейна сторона, але вона настільки чужа свідомим силам, що врешті-решт сприймається ними як дика руйнівна сила». А чи міг він інакше оцінювати тодішню революційну вакханалію, яка нічого доброго не провіщала?

У Володимира Івановича була чудова бібліотека. Частина книжок йому дісталася від батька, а ще більше зібрав він сам. І ось у роки громадянської війни та революції майже всі вони безслідно щезли. Чимало книг загинуло в Шишаках Полтавської губернії, де будинок В.Вернадського було пограбовано і спалено. Така ж доля спіткала й бібліотеку в будинку, що залишився у спадок від батька у селі Вернадівка Тамбовської губернії.

Згодом у листі до доньки вчений напише: «Я дивлюся на більшовицький рух як на велике

нещастя. В їхньому середовищі нині відкривається рідкісний в історії обурливий вплив на життя людей великих злочинців і великих грішників. Убивці, злодії, грабіжники. Люди з цього оточення впливають на життя Росії і всього світу».

Такі непримиренні були його думки. Україні він бажав кращої долі.

З жовтня 1917 по березень 1921 р. В.Вернадський жив і працював в Україні. І саме в цей період найяскравіше проявилася його подвижницька діяльність задля створення Української академії наук. У листі до професора східних мов у Москві А.Кримського він писав: «Вважаю важливою цю установу і з точки зору українського відродження, і з точки зору загальнолюдської». Згодом пишався своєю участю в організації УАН.

Ідея створення Української академії уперше виникла серед членів Наукового товариства імені Тараса Шевченка, заснованого у Львові в 1873 р. В.Вернадський відзначав, що «Товариство ім. Шевченка намагалось своєю діяльністю наблизитись до таких завдань, які виконує національна академія наук, і на деяких ділянках наукової праці воно з честю могло рівнятись до академій інших націй». Але ідея потребувала чину.

8 липня 1917 р. на засіданні Українського наукового товариства сформували Комісію для організації Академії наук. Але лише в травні наступного року, коли міністром освіти в уряді П.Скоропадського став відомий історик М.Василенко, почалася робота. М.Василенко послідовно і наполегливо відстоював кандидатуру В.Вернадського на посаду керівника майбутньої академії. Незабаром з Полтави до Києва приїхав і сам В.Вернадський. Обидва кинулись у вир організаційних клопотів.

«Академія наук не просте товариство без інститутів (як застаріла щодо організації Паризька, яка, до речі, теж змінюється) – але Академія наук є об'єднання державних наукових установ: бібліотека, архів, геологічні і географічні карти, національний музей, інститути для експериментальних та гуманітарних наук повинні бути забезпечені достатніми засобами».

Ці думки В.Вернадський виклав у програмній промові «До заснування Української академії в Києві» на першому засіданні новоствореної комісії, що розробляла законопроект УАН 9 липня 1918 р.

Потім були й інші засідання комісії, гострі дискусії, причиною яких було різне розуміння національного елемента в академії.

А ще була тривала полеміка В.Вернадського з професором М.Грушевським, який був головою Українського наукового товариства. Під час їхньої зустрічі М.Грушевський прямо заявив: «Ви знаєте, що у нас тепер немає достатньої кількості вчених українців за межами українознавства. Отже, ми повинні звернутися до росіян. Мине ще чимало часу, поки сили ці у нас з'являться». Не виключено, що М.Грушевський якоюсь мірою не мав рації, хоча йо-

го міркування стосовно орієнтації на національні кадри були засадничо правильними. Адже всім відомо, що на час створення академії наук визначеними вченими були такі українці, як Іван Пулюй – фізик, Іван Горбачевський – біохімік, Степан Рудницький – географ, Володимир Липський – природознавець, математик Михайло Кравчук, інженер-металург Фещенко-Чопівський. Ці вчені цілком могли б очолити відповідні напрямки в природничих відділах академії наук. В.Вернадський це розумів: «Важливо створити сильний центр наукових досліджень українського народу, його історії, його мови, природи України. Звичайно, треба вести ці дослідження не за національною ознакою, а в найширшому загальнолюдському масштабі. Треба якнайшвидше створювати катедри і лабораторії, інститути, які спочатку, можливо, й будуть зайняті росіянами... Але становище скоро зміниться, бо посади в академії виборні. Дуже скоро заявлять про себе місцеві сили». Так обстоював учений свою позицію в дискусії з М.Грушевським.

До речі, дуже цікаві спогади самого В.Вернадського про заснування Української академії наук, уперше повністю надруковані у 22-му випуску щорічника «Наука і культура» за 1988 р. Ці спогади він написав у 1943 р. на прохання тодішнього президента Академії наук УРСР О.Богомольця. Ось одна цитата: «У Києві мого часу і в українських територіальних університетах – Київському, Харківському, Одеському – ідейно українські вчені на роботу не могли влаштуватися. Навпаки, на історико-філологічних факультетах, де національні традиції могли проявлятися яскраво і сильно, підбір професорів для України був надзвичайно несприятливий. Систематично за понад сорок років Міністерство заміщало катедри історії особами, котрі ставилися до українського руху різко негативно або вороже. В цих університетах завжди існувала більшість, яка систематично проводила тенденцію русифікації». Ця думка вченого, на жаль, актуальна й сьогодні.

Вирішальну роль у створенні Української академії відіграли наукові сили, об'єднані В.Вернадським і М.Василенком. 14 листопада 1918 р. було опубліковано Закон про заснування Української академії наук у Києві. У першому її складі було всього 12 дійсних членів.

27 листопада 1918 р. відбулося перше засідання вищого органу новоствореної академії. Президентом УАН було одностайно обрано В.Вернадського, віце-президентом – Дмитра Багалія, а неодмінним секретарем – Агатангела Кримського.

Тривалий час правдива історія заснування Української академії наук замовчувалася, хоча вона відіграла важливу роль у згуртуванні та консолідації патріотичних сил української інтелігенції, сприяла розвиткові національної і культурної самосвідомості українського народу. Київ і Україна стали тоді могутнім центром вільної і безцензурної думки. Вийшло багато важливих і цікавих книжок.

Згадаймо також, що В.Вернадський доклав чимало зусиль для організації наукової бібліотеки. Ця подія сталася 15 серпня 1918 р., коли гетьман Павло Скоропадський підписав закон про Національну бібліотеку та її фонд.

О.Апанович у своїй статті «Перший президент», уміщеній у згаданому щорічнику «Наука і культура» за 1988 р., згадувала: «До книгосховищ тоді перейшла величезна бібліотека і архів Репніних з їхнього маєтку у Яготині, до складу яких входить дуже цінна книгозбірня Розумовських. Вернадський гаряче піклувався долею найціннішого книжкового і рукописного зібрання колишньої Київської духовної академії. Разом з іншими членами Тимчасового комітету розшукував у антикварів і в букіністичних магазинах стародруки та інші раритети». Зазначимо, що на 1923 рік у бібліотеці накопичилося понад мільйон видань національного за змістом і складом книжкового фонду. Ця бібліотека дожила до сьогоднішнього дня і носить ім'я великого вченого.

Сьогодні маємо достатньо інформації про В.Вернадського, тож коротко окреслимо основні етапи його наукової діяльності.

Свої перші наукові розвідки вчений присвятив ґрунтознавству, а згодом – пошуку причин мінералоутворюючих процесів. Одним з найбільших досягнень В.Вернадського в цій галузі було створення теорії походження і будови алюмосилікатів – мінералів, з яких складається більша частина земної кори. Наступним значним досягненням ученого було відкриття теорії ізоморфізму, що дозволило йому з'ясувати будову земної кори – утворення мінералів. Вчений написав підручники з мінералогії та кристалографії, які й нині використовуються у вищих навчальних закладах. Колосальні праці залишив Вернадський у дослідженні хімічного складу земної кори, плідно працював над радіоактивними мінералами, передбачив розщеплення атома ще у 1910 р.

Останні роки свого життя В.Вернадський присвятив створенню біохімії – науки, яка вивчає взаємозв'язок живої і мертвої природи. Геніальний учений вперше довів, що органічне життя – чинник, який відіграє в еволюції нашої планети першорядну роль.

В.Вернадський – основоположник учення про біосферу та ноосферу. Зауважимо, що «ноосфера» – грецьке слово, яке складається з двох слів: «розум» і «куля». У науковому розумінні йдеться про оболонку земної кулі, де відбувається взаємодія природи і людського суспільства. Людина, пізнаючи закони природи й суспільства, вдосконалюючи техніку, сама є частиною природи, тому активно впливає на її перетворення. Це особливо актуально в наш час, у вік технократії. Ми надто активно втручаємося в природу, на жаль, не завжди розумно. Прикро, що геніальні наукові дослідження в ноосфері В.Вернадського відкидалися, та й сам термін «ноосфера» раніше не згадувався. Більшовизм, вульгаризатори науки відкидали генетику, забороняли кібернетику, не визнавали злету людських інтелектуальних можливостей, тобто ноосфери (сфери розуму), за означенням В.Вернадського.

Для науки вчений зробив надзвичайно багато, збагатив її глибокими гуманістичними ідеями. За його участі у складі Академії наук Радянського Союзу створено Радієвий інститут, де він був директором з 1922 до 1939 р. В.Вернадський заснував комітет з історії знань, відділ живої речовини, очолював низку дослідних комісій при Академії наук. Проте світова наукова громадськість шанувала В.Вернадського значно більше, ніж радянська влада: він був обраний професором Лондонської школи слов'янських студій, членом Академії наук у Парижі, Чеської академії наук і мистецтв, дійсним членом НТШ з 1903 р. На честь В.Вернадського мінерал хімічного складу $MnO_2 \cdot H_2O$ названо вернадитом. У себе ж на батьківщині його було нагороджено лише орденом Трудового червоного прапора та премією з нагоди 80-ліття. Можновладці добре знали погляди вченого, опозиційні до більшовицької влади. Мирилися, бо надто вже великою постаттю в науці, вченим першої світової величини був В.Вернадський.

Помер В.Вернадський 6 січня 1945 р. Похований у Москві, на Новодівичому кладовищі. Він був і назавжди залишиться в історії людства геніальним ученим, не лише людиною Землі і Космосу, а й великим сином українського народу. Людиною, чие ім'я навечно вписано в історію Української академії наук.

Література

1. Б а л а н д и н Р. Вернадский: жизнь, мысль, бессмертие / Р.Баландин. – Москва: Знание, 1988.
2. К о в а л е в с ь к а О. Видатний вчений, освітанин, громадський діяч / О.Ковалевська // Вісник НАНУ. – 2001. – № 5.
3. Л у п е й к о В. Академік Вернадський як дзеркало більшовизму / В.Лупейко // Книжкові новини. – 1997. – вересень.

4. С и т н и к К. В.И.Вернадский: Жизнь и деятельность на Украине / К.Ситник, Е.Апанович, С.Стойко. – К.: Наукова думка, 1988.
5. Щ е р б а к Н. Владимир Иванович Вернадский / Н.Щербак. – К.: Наукова думка, 1988.